

Sem gyakorlati, sem elméleti szempontból nem közömbös, hogy miképpen mutatjuk be az életmód, s különösen a szocialista életmód értelmezésében a klasszikus örökséget. Hibás és káros volna, ha megfélekednénk érdeme szerint méltatni és hasznosítani a marxizmus—leninizmus klasszikusainak ide vágó tényleges elméleti hagyatékát. Behatóbb elemzése ugyanis arról győz meg, hogy a marxizmus klasszikusainál megtalálhatjuk a szocialista életmód általános elméleti leírását és vizsgálatának legfőbb elméleti és metodológiai alapjait.

E rövid tanulmány keretében két vonatkozással kívánok foglalkozni: a klasszikusok tárgyezelésének egyes sajátosságaival és néhány, a téma szempontjából kiemelkedően fontos klasszikus művel.

*

Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” című műve a marxista szociológia első, máig klasszikus alkotása, egyszersmind a korai marxista életmódkutatásnak is kimagasló terméke. Átfogó rajza egy meghatározott ország, a XIX. századi Anglia egy meghatározott osztálya, nevezetesen a proletariátus életmódjának.

Engels világosan utal vizsgálódásainak határozott elméleti és politikai indítékaira: „A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk. A francia és a német munkás-kommunizmust közvetlenül, a fourierizmust és az angol szocializmust, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusát közvetve ez hozta létre. Ezért okvetlenül meg kell ismernünk a proletariátus helyzetét . . . hogy véget vethessünk minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és contra. De a proletariátus létfeltételei *klasszikus formájukban*, tökéletes fejlettségükben csakis a brit birodalomban, főként a tulajdonképpeni Angliában vannak meg, és csakis Angliában gyűjtöttek össze olyan teljes — hivatalos vizsgálatok által megerősített — anyagot, mely a tárgy valamelyest is kimerítő ismertetéséhez szükséges.” (MEM 2, Kossuth, Budapest 1971², 220.)

Engels az életmód jelenségek köre komplex természetének megfelelően komplex elemzési módszereket alkalmaz. Egyszerre él a társadalom vizsgálatának elméleti és empirikus módszereivel, felhasználja mindazt, amit közgazdasági, filozófiai és történelmi tanulmányaiból teoretikus szinten leszárt.

Mindvégig következetesen ötvözi a társadalomkutatás kvalitatív és kvantitatív eszközeit. Jóllehet az adott vizsgálati cél követelményeiből kiindulva előtérbe kerülnek a mai nézőpontból szociológiaiaknak minősülő módszerek,

a szerző segítségül hívja más tudományok egész sorát is. Támaszkodik Anglia és a kontinens történetére. Gyakorta felhasznál gazdaság- és ipartörténeti, sőt technikatörténeti adatokat. Bőségesen hivatkozik a nemzetgazdaságtan legjobb képviselőinek helytálló megállapításaira. Felhasználja az építéstudomány, a város- és lakástervezés adatait. Igen gyakran folyamodik orvos- és nevelésszociológiai leírásokhoz, épít a jogtudomány eredményeire.

Mai felfogásunk szerint az életmód az emberek, a kisebb és nagyobb társadalmi csoportok, a szűkebb vagy tágabb szociális közösségek jellegzetes tevékenységszerkezete. Ebben alapvető jelentősége van annak, hogy milyen az emberek főbb élettevékenységeinek tartalma és hogyanja, továbbá annak, hogy milyen eme élettevékenységek kapcsolata, egymásra épülése. Napjaink marxista kutatói úgy vélik, hogy a főbb élettevékenységek közvetlen szerveződésekben kitüntetett szerep jut a szükségleteknek. Csaknem egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy az életmód alakításában determináló hatása van a termelési módnak, a termelőerők fejlettségi színvonalának, a termelési viszonyok jellegének, a társadalmi-gazdasági alakulat karakterének, az emberek osztály- és réteghelyzetének.

Engels műve korai megformálását és konzekvens végigvitelét jelenti ennek az alapfelfogásnak: *teljes keresztmetszetét adja* a korabeli angol proletariátus élet- és munkakörülményeinek, mindennapi tevékenységének, azaz életmódjának.

Elemzésében, az Angliában lezajló ipari forradalom, a termelés rendszerében végbemenő gyökeres átalakulás taglalása után Engels áttér az angol társadalom osztály- és rétegstruktúrájának ebből eredő változásaira, a népesség átrétegződésére, az e változásokat szükségképpen kísérő nagymérvű társadalmi mobilitások vizsgálatára. Leírja, hogy a hajdani, túlnyomóan mezőgazdasági és falusi jellegű ország miképpen iparosodik és városiasodik rendkívüli gyorsasággal. Konkrét statisztikai adatokkal szemlélteti, mi módon válnak a korábbi falvak kisvárosokká s az egykori kisvárosok nagyvárosokká, ipari és kereskedelmi centrumokká.

Együttérzéssel és realizisztikusan ábrázolja, hogy a régebben falun élő parasztok és kézművesek miképp lesznek városi proletárokká, s ennek következtében hogyan romlanak munkafeltételeik, egyéni és családi életkörülményeik. Bemutatja, hogy a népesség növekvő proletarizálódása hogyan vezet a korábbi, sok tekintetben kispolgári és patriarchális jegyekkel felruházott életmód szét hullásához.

„... A munkások . . . egészen jól elvegetáltak, jóra való és nyugodalmas életet éltek teljes istenfélelemmel és tisztességgel, s anyagi helyzetük sokkal jobb volt, mint utódaiké — írja Engels az előproletariátus életmódjáról —; nem kellett agyondolgozniok magukat, annyit dolgoztak, amennyit akartak, és mégis megkeresték, amire szükségük volt, szabad idejükben egészséges kertí vagy mezei munkát végeztek, ami már maga is üdülés volt nekik és még szomszédaik szórakozásaiban, játékaiban is részt vehettek; tekézték, labdáztek stb., ami mind jó hatással volt egészségükre és megedzette testüket. Legtöbbnyire erős, jókötésű emberek voltak, akiknek testalkata alig vagy egyáltalán nem különbözött paraszt szomszédaiktól. Gyermekeik szabad falusi levegőn nőttek fel, és ha segítettek is szüleik munkájában, az csak néha-néha történt, nyolc- vagy tizenkét órás munkanapról szó sem volt . . . Kevesen tudtak olvasni és még kevesebben írni, rendszeresen jártak templomba, nem politizáltak, nem konspiráltak, nem gondolkoztak, testgyakorlatokban lelték örömeiket,

beljük oltott áhitattal hallgatták a Bibliát, s igénytelen alázatosságukban kitűnően megfértek a társadalom tekintélyesebb osztályaival. De szellemileg halottak voltak, csupán kicsinyes egyéni érdekeiknek, szövőszéküknek és kertecskájuknak éltek, és mit sem tudtak arról a hatalmas mozgalomról, amely ott kinn magával ragadta az emberiséget. Jól érezték magukat ebben a csöndes, vegetatív életben, és ha nem lett volna ipari forradalom, sohasem változtattak volna ezen a kétségtelenül igen romantikus és kedélyes, de emberhez nem méltó életmódjukon.” (Uo. 224., 225.)

A szerző nem idegenkedik az „életmód” fogalmának használatától. Műve számos helyén használja ezt a kifejezést szakmák, foglalkozási csoportok, rétegek, sőt osztályok életvezetésének jellemzésére.

Azt mondtuk, hogy Engels elsőként viszi keresztül következetesen egy konkrét társadalmi osztály életmódjának vizsgálatát valamennyi alapvető élettevékenységének tükrében. Utaljunk itt a legfontosabbaknak tetsző összefüggésekre.

Engels hallatlan részletességgel és alaposággal ábrázolja a múlt század közepe angol proletariátusának *termelő*-, illetve *munkatevékenységét*. Ostorozza annak „testet és szellemet nyomorító” természetét. Bő aprólékossággal ecseteli azokat az embertelen viszonyokat, amelyek között a szigetország esletettjei kénytelenek napról napra újrakezdeni azt a tevékenységet, amely más feltételek mellett az ember legtartalmasabb, legvonzóbb életmegnyilvánulása lehetne. Ír a munkások elképesztő túldolgoztatásáról, a női és a gyermekmunka cinikus kizsárolásáról. Leleplezi azokat a körmönfont módszereket, amelyekkel a gyáros alkalmazottait szinte kiszolgáltatott rabszolgáivá teszi. Kimutatja, hogy a jótékonynak reklámozott truck- (gyári vásárlás) és cottage- (gyártulajdonosi lakásbérbeadás) rendszer valójában a munkás kiszolgáltatottsága teljessé tételének veszedelmes eszköze.

A munkások szokásos munkatevékenységének aprólékos leírása közben Engels figyelme kiterjed minden iparágra, a legfontosabb szakmákra, sőt az ismertebb munkakörökre is. Mindenütt kimutatja a gyári munka mechanikus, lélekölő jellegét, a munkaidő elviselhetetlen hosszát, a munkahelyek többségének egészségtelen körülményeit. Részletes dokumentumok alapján felháborodottan szól a női és a gyermekmunka fokozódó alkalmazásáról, kíméletlen kihasználásáról.

Leírja, hogy miközben a munkavállalás növeli a nők önállóságát, egyszerűs mind a hagyományos családi szerepek felcserélődéséhez, mai szóhasználattal élve a társadalmi csoportstruktúra legkisebb egységeihez tartozó család bomlásához is elvezet a proletariátus körében. A munkáscsaládok belső életének elemzéséhez Engels újra meg újra visszatér, felfedve benne az új típusú családi kapcsolatok pozitív, előremutató vonásainak mutatkozását is.

Hatalmas adattömegre támaszkodva, bizottsági jegyzőkönyveket és orvosi szakvéleményeket idézve, katonai sorozó orvosi jelentésekre hivatkozva, megbetegedési és halálozási statisztikákat felsorakoztatva mutatja ki, hogy a tőkés üzemi munka fizikailag és szellemileg elsorvasztja a proletariátust, gyorsabb vagy lassúbb pusztulásra ítéli azt. Mindennek alapján szociális gyilkossággal vádolja a burzsoáziát.

Engels a proletárok munkájának jellegéről összefoglalóan így ír: „A munkások demoralizálódásának másik forrása az, hogy munkára vannak kárhóztatva, Az önkéntes termelő tevékenység a legmagasabbrendű élvezet, amelyet ismerünk, de a kényszermunka a legrettenetesebb, legmegalázóbb gyötrellem.

Nincs borzasztóbb annál, mint ha valakinek napról napra, reggeltől estig olyasmit kell tennie, amitől irtózik. És minél emberibben érez a munkás, annál jobban kell gyűlölnie munkáját, mert érzi, hogy az ő szempontjából mennyire kényszer jellegű és milyen céltalan ez a munka. Miért is dolgozik? Azért talán, mert örömét leli az alkotásban? Természete ösztönzi erre? Szó sincs róla. Pénzért dolgozik, olyasmért, aminek semmi köze sincs magához a munkához, dolgozik, mert kénytelen dolgozni, és ráadásul annyit és olyan végtelen egyhangúságban, hogy már csak azért is az első hetektől kezdve gyötrelmeknek érzi ezt a munkát, ha még tud emberként érezni.” (Uo. 321.)

Engels a munkások fizikai helyzetének, munkaviszonyainak leírása mellett behatóan elemzi művelődési lehetőségeiket, *kulturális-szellemi tevékenységüket*, vagy ahogyan ő írja, a munkások „szellemi helyzetét” is. Abból indul ki, hogy Angliában a népeességhez képest aránytalanul kevés a művelődési intézmény. Mint megjegyzi: Anglia munkásosztályának soraiban olyan tudatlanság uralkodik, amelyen az ember még Spanyolországhoz, vagy Olaszországhoz hasonló államokban is meglepődne. Ám ez nem is lehet másképpen, mivel „a burzsoáziának kevés remélni, de annál több félni valója van a művelt munkásoktól . . .” (Uo. 314.)

A munkásosztály rendelkezésére álló kisszámú nappali iskolát csak igen kevesen látogathatják. Ezek az iskolák is rosszak, a tanítók képzetlenek, a legelemibb ismereteknek, az elengedhetetlen erkölcsi tulajdonságoknak is híján vannak. Nem jobb a helyzet az esti, a vasárnapi és az egyház által létesített népiskolákban sem, ahol megkísérlik a fiatalokat a vallás tiszteletére és a burzsoázia iránti engedelmességre nevelni, miközben csak silány ismereteket nyújtanak.

Az angol proletariátus azonban — már az ösztönösség szintjén is — szükségképpen afelé tart, hogy megteremtse a maga „osztálykultúráját”. „Szerencsére — írja Engels — a viszonyok, amelyek között ez az osztály él, olyan gyakorlati műveltséget adnak neki, amely nemcsak hogy pótolja az iskolai kacatot, hanem ártalmatlanná teszi a velejáró zagyva vallásos képzeteket is, sőt a munkásokat Anglia nemzeti mozgalmának élére állítja. A szükség megtanít imádkozni, és ami sokkal fontosabb, gondolkodni és cselekedni. Az angol munkás, aki alig tud olvasni és még kevésbé tud írni, nagyon jól tudja, mi a saját érdeke és mi az egész nemzet érdeke — tudja azt is, hogy mi a burzsoázia különös érdeke, és hogy mit várhat ettől a burzsoáziától. Ha nem is tud írni, de tud beszélni, nyilvánosan beszélni; ha nem is tud számolni, tud annyira tájékozódni a nemzetgazdaságtani fogalmakban, hogy átlásson a gabonatörvények eltörléséért küzdő burzsoázia szándékain és megcáfolja őt; ha a papok minden igyekezete ellenére sincs tisztában a túlvilági kérdésekkel, annál jobban eligazodik a földi, politikai és szociális kérdésekben.” (Uo. 317.)

Engels hő teret szentel a angol munkások *közvetlen életkörülményeinek* jellemzésére; *egyéb, azaz a közvetlen fogyasztással, a fiziológiai és szellemi újratermelődéssel, a családi és személyi kapcsolatokkal összefüggő mindennapos tevékenységeik* ábrázolására is.

Eközben megkülönböztetett figyelmet fordít az *elemi vagy elsődleges lét-szükségletek* kielégítésének feltételeire: „. . . vizsgáljuk meg tüzetesebben azt a helyzetet, melybe a szociális háború a nincstelen osztályt taszítja. Lássuk, hogy tulajdonképpen milyen lakást, ruházatot és táplálékot ad a társadalom a munkásnak munkájáért, milyen életet biztosít azoknak, akik a legtöbbel járulnak hozzá a társadalom életéhez.” (Uo. 243.)

Elsőként a proletariátus *lakáskörülményeit* veszi szemügyre. Áttekinti Anglia nagyvárosait, valamennyi számottevő ipari körzetét. Városterképekre, tervrajzokra, helyszíni vizsgálatokra támaszkodva bebizonyítja, hogy már a várostervezésben is osztályszempontok, osztálydisztinkciók érvényesülnek. Kimutatja, hogy a munkásnegyedekben hihetetlenül egészségtelen és nyomorúságos viszonyok uralkodnak, hogy a lakásokban összezsúfoltan, az alapvető higiéniai és erkölcsi követelmények biztosítása nélkül kénytelenek élni. Alaprajzokon szemlélteti a cottage-építés jellegzetes formáit és azok célszerűtlenségét. Bepillantást nyújt a munkáslakásokba, leírja szegényes berendezésüket, bútorzatukat. Szinte a mai környezetvédelmi szakember aggodalmával szól azokról a rombolásokról és sebekről, amelyeket a tőkés típusú iparosítás és városiasodás a munkások tágabb környezetén, Anglia egykor kies és vonzó tájain, városain ejtett. Engels a lakáviszonyok leírásakor is hangsúlyozza az ír bevándorlók kivételes esetettségét.

Engels kitér az angol munkások *ruházatára*. Megjegyzi, hogy a munkások lakásszükségletének kielégítése egyszersmind mértéke annak is, hogyan elégitik ki többi szükségleteiket. Nem találja meglepőnek, hogy a könyvében jellemzett munkáskörzetekben, az ott található piszkos lyukakban csak rongyos és rosszul táplált emberek élnek. Engels megfigyelései szerint a munkások hatalmas többsége igen rossz ruhában jár. Már ruházatuk anyaga is előnytelen. Mint írja, a munkások ruhatárából csaknem teljesen hiányzik a vászon és a gyapjúszövet, helyüket a pamut foglalja el. Utóbbi azonban kevéssé felel meg a célszerűség, az angliai éghajlat és a kényelem követelményeinek. A munkások számára hozzáférhető ruházati cikkek alacsony ára silány kidolgozást és gyors elhasználódást jelent.

A szerző külön és részletesen foglalkozik a munkások *táplálkozásával*. Ismerteti a felhasznált alapanyagok gyenge minőségét, szegényességét, a választék egyoldalúságát, az étrend egyhangúságát. Bemutatja a beszerzés nehézségeit, sőt azt is, miképp rövidítik meg az árusok csalások és termékrontás segítségével munkás vásárlóikat. Kitér a hiányos étkezés súlyos egészségügyi következményeire.

Engels több alkalommal utal a munkások szabadidő-töltésének jellegzetességeire is. A szabad idő felhasználásának mikéntjét a szerző kétségkívül az életmód fontos összetevőjének tekinti.

A munkásosztály munka- és életkörülményeinek hiteles és átfogó elemzéséből, az angol proletárok mindennapi termelő, kulturális, közvetlen fogyasztói, családi és egyéni tevékenységeinek ebből a szövődékből vezeti le Engels az *angol munkásmozgalmakat*, Nagy-Britannia munkásosztályának *politikai tevékenységét*.

A szerző felfogásában a munkásság szervezett osztályharca, politikai küzdelme nem egyszerűen csak külső és akarattalagos beavatkozás, tendenciózus és normatív célzatú tudati befolyásolás eredménye, hanem társadalmi helyzetének, életmódjának *szükségszerű* következménye, egyszersmind *osztály-életmódjának szerves és fontos része*.

„El fogják ismerni — még ha nem bizonyítottam volna is be olyan gyakran egyes példákon —, hogy az angol munkások ebben a helyzetben nem érezhetik magukat boldogoknak; hogy nincsenek olyan helyzetben, amelyben egy ember vagy az emberek egész osztálya emberi módon gondolkodhatna, érezhetne és élhetne. A munkásoknak tehát arra kell törekedniök, hogy kiszabaduljanak ebből a helyzetből, amely állattá alacsonyítja le őket, hogy jobb, emberibb

helyzetet teremtsenek maguknak; ezt azonban csak úgy tehetik, ha harcolnak a burzsoáziának mint olyannak az érdekei ellen . . .” (Uo. 400.)

Engels figyelmeztet arra, hogy a szervezett osztályküzdlemben történő részvétel, a tudatos politikai tevékenység *roppant hatású* életmódformáló tényező, amely bizonyos tekintetben átrendezheti a munkások élettevékenységének egészét, a munkáséletmód egyéb oldalait, például kulturális oldalát is: „A munkásnak . . . csak az az egyetlen területe van emberi mivoltának kifejezésére, hogy tiltakozik egész helyzete ellen, s ezért természetes, hogy a munkás éppen ebben az ellenállásban a legrokonszenvesebb, a legemberibb . . . a munkások minden ereje, minden tevékenysége erre az egyre összpontosul, s . . . még az emberi műveltség megszerzésére irányuló törekvések is közvetlen kapcsolatban vannak ezzel.” (Uo. 401.)

Engels a múlt századi angol proletariátus alapvető élettevékenységeinek ismertetése közben a munkáséletmód számos más lényeges jegyét is bemutatja. Különös gondot fordít a munkásság internacionalista vonásainak jellemzésére.

De beszámol a munkáséletmód nyugtalanító és fájdalmas jegyeiről is, amelyek a szüntelenül fenyegető létbizonytalanságból erednek; részletesen ábrázolja és értékeli a munkások körében tapasztalható bűnözés, prostitúció, az iszákosság s részben az öngyilkosság, valamint a mentális zavarokból táplálkozó rendhagyó viselkedés jelenségeit.

*

„A munkásosztály helyzete Angliában” című művét Engels végleges formájában 1844 szeptembere és 1845 márciusa között írta meg. Röviddel ezt megelőzően készült el Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok” című írása. A „Kéziratokról” rendszerint azt tartják, hogy alapjában elvont filozófiai mű, amely a polgári nemzetgazdaságtan, illetve a kapitalizmus gazdasági és filozófiai kritikáját tartalmazza. Ez az értékelés lényegében helytálló. Mindazonáltal hozzátesszük, hogy rendkívül széles és szilárd empirikus vizsgálati alapzata van, s szövegét lépten-nyomon empirikus mozzanatok szövik át. A mű közvetlen kiindulópontjai és egész kifejtésmódja filozófiai jellegűek ugyan, ám előzményei és támasztékai — mint arra maga Marx figyelmeztet — empirikusak is egyúttal. „A nemzetgazdaságtanban járatos olvasót nem kell arról biztosítanom, hogy eredményeimhez teljesen empirikus, a nemzetgazdaságtan lelkiismeretes kritikai tanulmányozására alapozott elemzés útján jutottam.” (Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, Kossuth, Budapest 1962, 3.)

Továbbá: a „Kéziratok” a kapitalizmus gazdasági és filozófiai kritikája, az elidegenedés elméleti kifejtése mellett egyszersmind a kizsákmányoló társadalmi rend, s közelebbről a tőkés rendszer által kitermelt torz életmód kritikája, és a kommunista társadalom életmódjának első — igaz, még nagyon általános, és sokban a feuerbachi elvont filozófiai antropológia hatását mutató — teoretikus leírása is.

Arra, hogy a kapitalizmus kritikáját ki kell terjeszteni a tőkés társadalom viszonyaival béklyózott ember életmódjának forradalmi bírálataira is, Marx félreérthetetlenül utal. „Magától értetődik, hogy a nemzetgazdaság a *proletárt*, vagyis azt, aki tőke és földjára nélkül tisztán a munkából, mégpedig egyoldalú, elvont munkából él, csak mint *munkást* szemléli. Ennélfogva felállíthatja azt a tételt, hogy éppúgy, mint egy lónak, annyit kell kapnia, hogy dolgozhassék. Nem szemléli munkán kívüli idejében, mint embert, hanem ezt

a szemléletet átengedi a büntető igazságszolgáltatásnak, az orvosoknak, a vallásnak, a statisztikai táblázatoknak, a politikának és a koldusbíróknak.” (Uo. 12.) Marx tehát a kapitalizmus bírálataát és az elidegenedés magyarázatát nem tartja lehetségesnek és nem tekinti teljesnek anélkül, hogy meg ne vizsgálná a munkás egész életmódját.

A témakutatás empirikus előzményeire vetnek fényt Marx forrásanyagai. Bőségesen hivatkozik német, francia és angol munkákra. Különösen azokat részesíti előnyben, amelyek a proletariátus élet- és munkakörülményeire, a munkáséletmódra nézve közölnek tényeket. Ezek között is túlsúlyban vannak a kapitalizmus klasszikus hazájára, Angliára vonatkozó adatok. E forrásokat felhasználva Marx, Engelshez hasonlóan rámutat a tőkés üzemekben végzett munka testi és szellemi károsító hatására. Megfogalmazza azt a tételt, hogy a termelés technikai fejlődése a jövőben elvezet oda, hogy biztosítsa az összes egyhangú foglalatosságok kiküszöbölését. Számításokat közöl arról, hogy Franciaországban a termelés akkori fejlettségi szintjén minden munkaképes ember napi öt órai átlagos munkaideje biztosítaná a társadalom összes anyagi szükségletének kielégítését. Már itt felveti, hogy a társadalom és az emberi személyiség sokoldalú fejlődése nem utolsósorban megfelelő szabad időt követel. Részletekbe menően ábrázolja a munkások, s mindenekelőtt az angol munkásság elégtelen táplálkozási viszonyait, elviselhetetlen lakáskörülményeit, napi tevékenységük egyoldalúságát és igényeik eldurvulását. Felvillantja a munkásélet ama momentumait, amelyek már a megoldás, a jövő felé mutatnak. Mindezek kétségkívül az életmód fogalomkörébe vágnak, s a műben az elidegenedés kifejlődésének, illetve jövőbeni megszüntetésének leírásával fonódnak egybe.

Marx — Engels eljárásával egyezően — nagy jelentőséget tulajdonít a szükségletek és kielégítésük módja vizsgálatának. Rámutat a kapitalizmusnak arra az eredendő ellentmondására, hogy a szükségleteknek és eszközeiknek gyarapodása a másik oldalon a szükségletnélküliséget és az eszköznélküliséget termeli ki. Ez az állapot a munkás szükségletét a fizikai élet legszükségesebb és legsiralmasabb fenntartására, tevékenységét pedig a legelvontabb mechanikus mozgásra redukálja. E viszonyok, mint írja, a munkást érzéketlen és szükséglet nélküli lényvé teszik, elidegenítik még természeti környezetétől is, és oda vezetnek, hogy a dolgozó ember csak munkáján kívül, legegyszerűbb szükségleteinek kielégítésében, legsekélyesebb élvezeteiben, legkevésbé emberi, nembeliségéből fakadó ténykedéseiben és kedvteléseiben érzi magát igazán szabadnak.

Idézzük: „Részben ez az elidegenülés abban mutatkozik meg, hogy az egyik oldalon a szükségletek és eszközeik kifinomodása a másik oldalon az állati elvadulást, a szükséglet teljes, nyers, elvont egyszerűségét termeli . . . Még a szabad levegő szüksége is a munkásnál többé már nem szükséglet; az ember visszatér a barlanglakásba, de azt most már megmérgezte a civilizáció döglés pestishelelete és az ember immár csak *bizonytalanságban* lakik benne, mint valami idegen hatalomban, amely naponta elvonhatja magát tőle, amelyből naponta kidobhatják, ha nem fizet . . . Fény, levegő stb., a legegyszerűbb *állati* tisztaság többé nem szükséglet az ember számára. A *szenny*, az embernek ez az elposványosodása, elrothadása, a civilizáció *kloákája* (ez szó szerint értendő) az embernek *életelemévé* válik. A teljes természetellenes ágrólszakadtság, a megrothadt természet válik *életelemévé*. Egyik érzéke sem exisztál többé, nemcsak emberi módján nem, hanem *embertelen*, ennélfogva még csak állati módon sem. Az emberi munka legnyersebb *módjai* (és *szerszámjai*) térnek viz-

sza, mint ahogy a római rabszolgák *taposómalma* sok angol munkás termelési módjává, létezési módjává vált. Nemcsak hogy az embernek nincsenek emberi szükségletei, még az *állati* szükségletek is véget érnek. Az ír már csak az *evésnek*, és pedig már csak a *burgonya*, még hozzá a *takarmányburgonya*, a legrosszabb fajta burgonya evésének szükségletét ismeri. De Angliának és Franciaországnak már minden ipari városban egy *kis* Írországa van. A vadembernek, az állatnak mégis megvan a vadászat, a mozgás stb., a társaság szükséglete. — A gépnek, a munkának az egyszerűsítését arra használják fel, hogy a csak létrejövő embert, a teljesen kiképzetlen embert — a *gyermeket* — munkássá tegyék, mint ahogy a munkás ágrólszakadt gyermek lett. A gép az ember *gyengeségéhez* idomul, hogy a *gyenge* embert géppé tegye.” (Uo. 80—81.)

Marx okfejtésében ezt a helyzetet a kommunizmus fogja felszámolni, amely felneveli a valóban gazdag embert a maga gazdag emberi szükségleteivel. A fiatal Marx jellegzetes megfogalmazása szerint : „. . . a nemzetgazdasági *gazdagság* és *nyomorúság* helyébe a *gazdag ember* és a *gazdag emberi* szükséglet lép. A *gazdag* ember egyúttal az emberi életnyilvánítás egy totalitását *szükségelő* ember. Az ember, akiben saját megvalósulása, mint belső szükségyszerűség, mint *szükség* egzisztál. Az embernek nemcsak a *gazdagsága*, hanem a *szegénysége* is — a szocializmus előfeltevése mellett — egyaránt *emberi* és ennél fogva társadalmi jelentőségre tesz szert. Ez az a passzív kötelék, amely az emberrel a legnagyobb *gazdagságot*, a *másik* embert szükségletként érezteti.” (Uo. 76.)

Marx az 1844-es kéziratok más helyén mintegy megfogalmazza az eljövendő kommunista életmód lényegét, midőn azt „*az emberi* lényegi erő új tevékenykedéseként és az *emberi* lényeg új gazdagodásaként” jellemzi. Szembeállítja vele a magántulajdon fordított világát, a tárgyak uralmának kiteljesedését. Az „*emberi lényeg*” kiteljesedése a kommunizmusnak számára az ember tudatos, szabad élettevékenységének a teljessé válása.

Marx lépten-nyomon kiemeli a munkásság tudatos és szervezett politikai küzdelmének fontosságát, amelyet a kapitalizmusra jellemző életmód és elidegenedés történelmi túllépése, egy új, valóban emberi életmód kialakítása nélkülözhetetlen feltételének tart. Munkája azon részében, ahol az elidegenült munkát mint a magántulajdon közvetlen okát jellemzi, kifejti azt is, hogy az egyetemes emberi felszabadulást szükségképpen „a munkásemancipáció politikai formájában” kell kimondani.

Ugyanezt a gondolatot hangsúlyozza Marx a munkásmozgalom szocialista tudatosságának jelentőségét méltatva, amikor arról ír, hogy a szocializmus az ember pozitív öntudata, a megvalósult kommunizmus pedig már nem egyszerűen a magántulajdon felszámolása, hanem ténylegesen is az emberhez méltó élet, a szerző kifejezésével élve, a „*valóságos élet*”. „A szocializmus az ember *pozitív*, már nem a vallás megszüntetése által közvetített *öntudata*, mint ahogy a *valóságos élet* az ember pozitív, már nem a magántulajdon megszüntetése, a *kommunizmus* által közvetített *valósága*. A kommunizmus az állítás, mint a tagadás tagadása, ezért az ember emancipációjának és visszanyerésének *valóságos*, a legközelebbi történelmi fejlődés számára szükségyszerű mozzanata. A *kommunizmus* a legközelebbi jövő szükségyszerű alakja és energikus élve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja, — az emberi társadalom alakja.” (Uo. 77—78.)

Marx félreérthetetlenül leszögezi, hogy a kapitalizmus, továbbá az emberhez méltatlan életmód *valóságos* felszámolásához *valóságos* kommunista akcióra van szükség. Ez a cél ugyanis kellően szervezett és tudatos forradalmi munkás-

mozgalom nélkül teljesíthetetlen. Engelsszel egyetértőleg rámutat arra, hogy a mozgalmi élet, a politikai tevékenység, a munkások tömörülése és szervezkedése maga is szükséglet, továbbá, hogy ez az új, politikai szükséglet maga is sokirányú egyéb szükségleteket teremtő, munkáséletmódot formáló erő. „Hogy a magántulajdon *gondolatát* megszüntesse, ahhoz az *elgondolt* kommunizmus teljesen elégséges. Hogy a valóságos magántulajdont megszüntesse, ahhoz *valóságos* kommunista akció kell. A történelem meg fogja hozni, és az a mozgalom, amelyet *gondolatban* már önmagát megszüntetőként tudunk, a valóságban nagyon göröngyös és hosszadalmas folyamaton fog keresztül-menni. Valóságos haladásnak kell azonban tekintenünk, hogy a történeti mozgásnak mind a korlátozottságáról, mind a céljáról eleve tudatot és ezeket felülmúló tudatot szereztünk.

Amikor a kommunista *kézművesek* egyesülnek, akkor számukra először is a tanítás, propaganda stb. a cél. De egyszersmind elsajátítanak ezáltal egy új szükségletet, a társaság szükségletét, és ami eszközként jelenik meg, céljá vált. E gyakorlati mozgalmat legragyogóbb eredményeiben szemlélhetjük, ha szocialista francia ouvrier-kat [munkásokat] egyesülten látunk. A dohányzás, ivás, evés stb. többé nem létezik mint a kapcsolat eszköze vagy mint összekapcsoló eszköz. A társaság, az egylet, a társalgás, amelynek megint a társaság a célja, elegendő számukra, az emberek testvérisége nem frázis, hanem igazság náluk, és a munkától megkeményedett alakokból az emberiség nemessége világít felénk.” (Uo. 85.)

*

Marx és Engels első nagy jelentőségű közös munkája, „A német ideológia” 1845—1846 időszakában készült el. Megírását „A munkásosztály helyzete Angliában” megszövegezésétől legfeljebb néhány hónap, a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” keletkezésétől pedig mindössze fél esztendő választja el. „A német ideológiá”-t az érett marxizmus első alkotásaként tartjuk számon. E könyvben kerül először részletes kifejtésre a történelem materialista felfogása, az új világnézet magva, a termelési mód meghatározó szerepének tétele, az osztályharc szükségszerűségének eszméje, a munkásosztály történelmi küldetésének, a kommunizmus elkerülhetetlen győzelmének gondolata.

Rendszerint kevésbé mutatnak rá arra, hogy „A német ideológia” a munkásosztály helyzete és életmódja gondos tanulmányozásának közvetlen összegezését, valamint az ebből leszűrt tapasztalatok filozófiai általánosítását is tartalmazza.

Idézzük talán a leghitelesebbnek tűnő helyek egyikét: „Az a mód, ahogyan az emberek létfontosságú eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készen talált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ.

A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy ez az egyének fizikai létezésének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott *életmódjuk*. Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevág termelésükkel, mind azzal, *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ.

E termelés csak a *népesség megszaporodásával* jelentkezik. Ez megint előfeltételezi az egyének egymás közötti *érintkezését*. Ennek az érintkezésnek a formáját megintcsak a termelés szabja meg.

A tényállás tehát ez: meghatározott egyének, akik meghatározott módon termelő tevékenységet fejtenek ki, ezekbe a meghatározott társadalmi és politikai viszonyokba lépnek. Az empirikus megfigyelés minden egyes esetben empirikusan és minden misztifikáció és spekuláció nélkül fel kell hogy mutassa a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel való összefüggését. A társadalmi tagozódás és az állam mindenkor meghatározott egyének életfolyamatából áll elő, de nem aszerint, amilyenek ezek az egyének a maguk vagy a mások elképzelésében megjelennek, hanem aszerint, amilyenek *tényleg*, vagyis amiképpen ténykednek, amiképpen az anyagi termelést végzik, tehát amiképpen meghatározott anyagi és önkényüktől független korlátok, előfeltételek és körülmények között tevékenykednek." (MEM 3, Kossuth, Budapest 1960, 23—24.)

Mint látható, az idézett passzusban benne foglaltatik az életmód modern marxista felfogásának lényege, mégpedig szoros kapcsolatban a korábban tárgyalt művek gondolati tartalmával.

„A német ideológia” idézett helyét szokás úgy értelmezni, mintha ott a klasszikusok az életmódot a termelési mód fogalmával azonosítanák. Nézetünk szerint ez az interpretáció nem állja meg a helyét. Arra a véleményre hajlunk, hogy Marx és Engels a „termelés” kifejezés tág használatával csupán az anyagi termelés, a termelőtevékenység elsődleges és minden mást determináló szerepét kívánta aláhúzni. Erről tanúskodnak további, a történelem folyamatát taglaló fejtegetéseik. Annak a tételnek szemléltetésére ugyanis, hogy az emberek életmódja nem egyéb, mint életük „termelésének” módja, a termelés öt „osztályát” emelik ki. Az első és közvetlenül vagy közvetve valamennyi többit meghatározó osztálya vagy formája ennek a termelésnek az anyagi javak előállítása, a termelő munka. A második a szükségletek termelése. A harmadik az emberi élet közvetlen újratermelése, amely a család keretében történik. A negyedik „osztály” az emberek társadalmi (társas, közösségi, osztály, politikai stb.) viszonyainak szakadatlan újratermelése. Végül, az ötödik az emberek, a társadalom eszméinek, nézeteinek „termelése”.

Azt tartjuk, hogy e megfontolások alapján az életmód imént idézett megközelítését az életmód marxista alapfelfogása szempontjából a leghitelesebb, legautentikusabb helyek egyikének kell minősítenünk. Alighanem ezzel függ össze, hogy az életmód meghatározására irányuló legújabb marxista kísérletek is általában ide nyúlnak vissza.¹

Megjegyeznénk még, hogy Marx és Engels a maga módszertani alapállását teljes határozottsággal különíti el egyfelől a képzelgő és elvontságokba forduló idealizmustól, másfelől a hasonlóan absztrakt és ezért terméketlen empirizmustól. Saját módszerük fő jellegzetességéként a valóságos élet, az emberek

¹ G. J. Glezerman például „Az életmód mint szociológiai kategória” című újabb tanulmányában „A német ideológiá”-nak ugyanezt a bekezdését idézi, s ebből kiindulva az életmódot a következőkben jellemzi: „... Következésképp az életmódot úgy lehet meghatározni, mint az emberek élettevékenységének az adott társadalomra nézve tipikus formáit, amelyeket közvetlen életfeltételeik determinálnak. Az életmód meghatározott társadalmi-gazdasági formáció viszonyai között élő emberek, osztályok, szociális csoportok tevékenységét jellemzi.” Szociologicseskije Isszledovanyija”, 1976/1, 71—72.)

gyakorlati tevékenysége mindenoldalú tanulmányozását emelik ki. Idézzük: „Ez a szemléleti mód nem előfeltétel nélküli. A valóságos előfeltételekből indul ki, s egy pillanatra sem tér el tőlük. Előfeltételei: az emberek, nem valamilyen fantasztikus lezárttságában és rögzítettségben, hanem valóságos, empirikusan szemléletes fejlődési folyamatukban, mely meghatározott feltételek között megy végbe. Mihelyt ezt a tevékeny életfolyamatot ábrázoljuk, a történelem többé nem holt tények gyűjteménye, mint a még ugyancsak elvont empirikusoknál, nem is képzelt szubjektumok képzelt cselekvése, mint az idealisták-nál.

Ott, ahol a spekuláció végéhez ér, a valóságos életnél kezdődik tehát a valódi, pozitív tudomány, az emberek gyakorlati tevékenységének, gyakorlati fejlődési folyamatának ábrázolása.” (Uo. 25.)

Itt klasszikusaink együtt domborítják ki az elméleti és az empirikus vizsgálódás összekapcsolásának szükségességét, valamint a tevékenységkutatás kulcsfontosságú szerepét az igazi társadalomtudomány kiépítése szempontjából.

*

Az 1848-as polgári demokratikus forradalmakat követően Marx a közte és Engels között kialakult munkamegosztásnak megfelelően elsősorban közgazdasági tanulmányainak és a „Tőke” előkészítésének szenteli magát. A polgári nemzetgazdaságtan rendkívül tüzetes és gondos tanulmányozása mellett roppant tömegű empirikus adatot és tényt is feldolgoz. Több mint másfél évtizedes elemző és adatgyűjtő tevékenysége közben módszeresen vizsgálja a munkásosztály, s mindenekelőtt az angol proletariátus helyzetéről, mindennapi életéről szóló tudósításokat, adatokat és statisztikákat is.

Ez irányú tudományos tevékenységének első jelentős és terjedelmes elméleti lecsapódása „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai” (1857—1859).

Marx ebben az írásában a kapitalizmust felváltó kommunista társadalomról ugyancsak jelentős elméleti prognózist ad. Eközben — most már részletesebben — felvázolja a kommunista társadalom emberére jellegzetes életmód jó néhány fontos jegyét is. Így rámutat arra, hogy a kommunista társadalomban az egyes egyén munkája eleve és közvetítés nélkül társadalmi munkaként jelenik meg. Kifejti, hogy a kommunizmust a munkaidő racionális kihasználása, a termelőerők zavartalan fejlődése, a szabad idő jelentős növekedése fogja jellemezni. Nagy teret szentel a szabad idő kérdésének. Leírja, hogy a társadalom gazdaságának igazi fokmérője nem a szükséges idő, hanem a társadalom tagjainak rendelkezésére álló szabad idő nagysága. Ez fejezi ki ugyanis a legfőbb termelőerő, az ember sokoldalú fejlődésének általános feltételeit és lehetőségeit.

Az akkori francia utópista szocialisták felfogásával ellentétben Marx kifejti, hogy a munka a kommunizmusban nem játékká, hanem elsőrendű élet-szükségletté válik és tudományos jelleget ölt. A munkatevékenység jellege és természete gyökeresen megváltozik. A tudomány és a technika vívmányai leveszik a munkás válláról a kizárólag vagy túlnyomóan testi, fizikai erő-kifejtés terheit, a dolgozó ember „a gép mellé” lép, munkatevékenysége mindinkább szellemi tartalommal telítődik. A munkás áttekintést és uralmat nyer tulajdon munkája és annak társadalmi kihatásai felett.

A tőkés munkamegosztásnak a személyiséget torzító és egyoldalúsító hatása fokozatosan kiküszöbölődik, létrejönnek a társadalmi munkamegosztás keretén belüli szabad helyváltoztatás, valamint az emberi személyiség valóban minden-

oldalú fejlődésének feltételei. Sokirányúvá válik az ember tevékenysége és korábban elképzelhetetlen módon kiszélesedik és elmélyül társadalmi és emberi kapcsolatainak köre.

Marx szükségét érzi annak, hogy 1867-ben megjelenő fő művében, a „Tőké”-ben is, áttekintse és feldolgozza azokat a változásokat, amelyek az angol munkásság élet- és munkakörülményeiben végbementek. Ilyen nézőpontból a „Tőké”-t felfoghatjuk úgy is, mint Engels korábbi munkájának szerves folytatását. A „Tőke” csakúgy, mint Engels egykori műve, nem korlátozódik az angol munkások élet- és munkakörülményeinek a szemléltetésére, hanem kiterjed alaptevékenységeik, életmódjuk egészének bemutatására is.

A „Tőke” első kötetének tisztán terjedelmileg is közel felét az angol munkásság helyzetének és életmódjának konkrét, történelmi és tapasztalati alapon nyugvó leírásait tartalmazó fejezetek adják. Az anyagválogatás szempontjai nagyon ismerősek azoknak, akik előzetesen már találkoztak Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” című alkotásával. A „Tőké”-ben is megtaláljuk az angol gyáripar kialakulásának és előtörténetének leírását. Itt is fellelhetjük a tőkés gazdasági és társadalmi viszonyok általános elterjedésének historikus rajzát, a vele együtt járó átrétegződési és mobilitási folyamatok értékelését. Olvashatunk a nagyvárosi proletárok helyzetéről, az összes alapvető iparág és a mezőgazdaság, sőt a fontosabb szakmák és munkaágak munkásainak munka- és életviszonyairól. Marx részletekbe menően ecseteli a munkatevékenység jellegét. Bemutatja az angol munkások lakásviszonyait, táplálkozási szokásait, öltözködését, elemzi az angol proletariátus művelődési helyzetét, mozgalmi szervezkedését és harcait.

Hangsúlyoznám, hogy a „Tőke” életmód-elemzései nem illusztratív rendeltetésűek, hanem a tőkés gazdaság mozgástörvényeinek sokirányú társadalmi következményeit és összefüggéseit tárják fel, ezen belül is mindenekelőtt a munkásosztály helyzetére és életmódjára gyakorolt hatásukat. Ezzel az eljárással Marx mintegy elevenné teszi a kapitalizmus gazdasági alapképletét. A mindennapi életben, a munkások életmódjában teszi kézzelfoghatóvá a tőkés gazdasági viszonyokat és azok velejárait. A munkások szemével láttatja a tőkés gazdaság és társadalom visszásságait és ellentmondásait. Mindebből egy igen fontos módszertani következtetés adódik. Nevezetesen az, hogy a gazdasági folyamatok sem értelmezhetőek maradéktalanul, ha kiragadjuk őket a társadalmi viszonyok egészének szövedékéből, így az emberek mindennapi életnek, életmódjának kereteiből.

*

Nem vállalkozhatom arra, hogy részletesen ismertessem az életmóddal kapcsolatban Lenin munkásságát. Ismeretes, hogy Lenin e téren is gazdag tudományos örökséget hagyott ránk. Különösen becsesek a szocialista életmóddal összefüggő elméleti megállapításai és gyakorlati útmutatásai. Csak néhány vonatkozásra szeretném a figyelmet felhívni.

Lenin életművén csakúgy, mint Marxén és Engelsén, vörös fonálként húzódik végig a dolgozó osztályok életviszonyai, s mindenekelőtt a munkásság helyzete és életmódja iránti érdeklődés. Ennek tanújelét adja már egyik legfontosabb ifjúkori művében, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című könyvében is. A későbbiekben a témára következetesen, újra meg újra visszatér. Különösen foglalkoztatja a forradalom győzelme után az új, szocialista életmód kialakulásának és tudatos formálásának kérdése.

Máig eltérnek a vélemények arról, hogy Lenin hagyatékában található-e a szocialista életmódról összefüggő és rendszerezett tanítás, érdemi elméleti útmutatás. Némelyek úgy vélik, hogy Lenin voltaképpen „nem beszél” a szocialista életmódról, nem is használja ezt a szót, a kérdés akkoriban — úgymond — nincs és nem is lehet napirenden. Mások nem osztják ezt a szkeptikus felfogást. A magunk részéről azt tartjuk, hogy nem e hiányolt terminus említése, vagy éppen ismétlődő és konzekvens használata a perdöntő. A tény az, hogy Lenin igen gyakran szól és ír az „új élet” megteremtéséről és a néptömegek, az emberek összes alapvető élettevékenységének szükségszerű, ám elkerülhetetlenül hosszadalmas és fokozatos átalakulásáról, miközben a felhalmozódó társadalmi tapasztalatok arányában szakadatlanul pontosítja és kiegészíti mondanivalóját. Mindennél fontosabbnak tartja az új élet ígéretes gyakorlati „hajtásainak” vagy „csíráinak” felismerését, tanulmányozását és kipróbálását, fáradhatatlan gyámolítást és széles körű elterjesztését.

Lenin magatartását az új élet alapkérdéseiben elfoglalt marxi—engelsi álláspont hajthatatlan és határozott képviselője, a konkrét helyzet, a tennivalók és a megoldási módok mérlegelésében tanúsított példás tudományos alaposság, a bölcs vezetői óvatosság és körültekintés jellemzi. Rendre áttekinti a munka frontjának, a tömegek közéleti-politikai aktivitásának, a kibontakozó szocialista közművelődésnek, az elosztásnak és a fogyasztásnak, az új típusú családi és emberi kapcsolatoknak akkoriban legégetőbb, világtörténelmileg páratlanul újszerű és izgalmas, de napjainkban is időszzerű kérdéseit. Ide vágó, elvi jelentőségű megjegyzései a születő, helyesebben akkor még csak magzatozásaiban mutatkozó szocialista életmód szükségképpen általános, de átfogó elméleti rajzolatát adják.

Különösen nagy figyelmet szentelt Lenin az ember legdöntőbb élettevékenysége, az új módon végzett munka kibontakoztatásának. Hangsúlyozta, hogy a termelő munkának alkotó jellegűvé kell válnia, fel kell szabadítania a tömegekben rejlő energiát és kezdeményezőkézséget, lehetővé kell tennie, hogy az emberek kifejlesszék képességeiket.

A „Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című cikkében (1918. január) a polgári ideológusok állításaival szemben Lenin hangsúlyozza, hogy „a szocializmus nemcsak nem fojtja el a versenyt, hanem ellenkezőleg, először teremti meg annak lehetőségét, hogy a versenyt valóban széles, valóban tömegméretekben alkalmazzák, hogy valóban a dolgozók többségét vonják be az olyan munkába, ahol megmutathatják, hogy mit tudnak, ahol kifejleszthetik képességeiket, ahol megnyilvánulhatnak azok a tehetségek, amelyek a népben, ebben a frissen buzgó forrásban megvannak, s amelyeket a kapitalizmus ezer meg ezer, millió meg millió esetben eltiport, elnyomott és elfojtott.” (LÖM 35, Kossuth, Budapest 1972, 195—196.)

Most nyílik először lehetőség arra, hogy a dolgozó ember „saját magának dolgozzék, mégpedig úgy dolgozzék, hogy a modern technika és kultúra minden vívmányára támaszkodik . . . Persze — teszi hozzá Lenin —, ez az emberiség egész történetében legnagyobb változás, amikor a kényszermunkát felváltja a saját magunknak végzett munka, nem mehet végbe súrlódások, nehézségek, összeütközések nélkül, a megrögzött naplopókkal és szekértolóikkal szemben alkalmazott erőszak nélkül.” (Uo. 196.)

E feladat elvégzéséhez időre van szükség. Ez a nagy változás a kizsákmányolók ellenállásának elnyomására alkalmazott rendszabályokon kívül óriási szervező erőfeszítést követel a proletariátustól és a szegényparasztságtól.

Majd minden beszédében és írásában visszatér Lenin arra, hogy az új feltételek között vívott gyakorlati harcban kell nevelni a tömegeket, és a tapasztalatok alapján a tömegekkel együtt kell tanulni a szocializmus építését, számolva e történelmi feladat rendkívüli bonyolultságával.

A szocialista munka megszervezése — írja „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban — csakis a szocialista tudatosságon alapulhat, ez a hatékony munkásellenőrzés megvalósításának is nélkülözhetetlen feltétele. „... ez a harc hatalmas, világtörténelmi jelentőségű harc, a szocialista tudatosság harca a burzsoá anarchista spontaneitás ellen.

A munkásellenőrzést törvénybe iktattuk, de a proletariátus nagy tömegeinek életébe, sőt még tudatába is alig-alig kezd behatolni.” (LÖM 36, Kossuth, Budapest 1972, 171.)

A szocialista típusú munkát — húzza alá Lenin — öntudatos fegyelemnek kell jellemeznie. A munkafegyelem új alapjait azonban csak igen hosszú folyamatban lehet lerakni, ehhez vezet az a hatalmas erjedési folyamat, amely végül is a tömegekben szükségképpen el kell hogy induljon.

Ebben a vonatkozásban kiemelkedő fontosságú Lenin „A nagy kezdeményezés” című munkája, amelyben a kommunista szombatok mozgalmának első eredményeit és tanulságait összegezi. „Ez nyilván még csak a kezdet, de rendkívül nagy fontosságú kezdet — írja ekkor Lenin. — Olyan fordulatnak a kezdete ez, amely nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű, mint a burzsoázia megdöntése, mert ez a magunk renyhesége, fegyelmetlensége, kispolgári önzése fölötti győzelmet jelenti, győzelmet jelent azokon a szokásokon, amelyeket az átkozott kapitalizmus hagyott örökségül a munkásnak és parasztnak. Az új társadalmi fegyelmet, a szocialista fegyelmet akkor és csakis akkor teremthetjük meg, akkor és csakis akkor válik lehetővé a visszatérés a kapitalizmushoz és válik valóban legyőzhetővé a kommunizmus, ha majd ezt a győzelmet megszilárdítottuk.” (LÖM 39, Kossuth, Budapest 1973, 5—6.) A társadalmi munka hűbéri szervezete a deres fegyelmén nyugodott, kapitalista szervezete pedig az éhség fegyelmére épült. Ezzel szemben, „a társadalmi munka kommunista szervezete, amely felé az első lépés a szocializmus, maguknak a dolgozóknak szabad és tudatos fegyelmére támaszkodik, akik lerázták mind a földbirtokosok, mind a tőkésék igáját, és egyre inkább erre fog támaszkodni”. (Uo. 14.)

Fegyelmet érdemel, hogy Lenin az új típusú munkafegyelem felé vívó úton a szocializmust az első lépésnek nevezi. E cél eléréséhez meg kell szüntetni a termelési eszközöknek mindenféle magántulajdonát, fel kell számolni a város és a falu közötti különbséget, valamint a fizikai és a szellemi munkát végző emberek közötti különbségeket. „Ez igen hosszadalmas dolog — hangsúlyozza Lenin. — Eléréséhez óriási lépéssel kell előbbre vinni a termelőerők fejlődését, le kell küzdeni a kisüzemi termelés nagyszámú maradványának ellenállását (gyakran passzív ellenállását, mely különösen szívós, s amelyet különösen nehéz leküzdeni), le kell küzdeni az e maradványokkal összefüggő szokások és renyhesség roppant erejét.” (Uo. 15—16.)

Lenin ismételtelen kiemeli, hogy az új alapokon nyugvó munkának egyik lényeges vonása a kollektivistá gondolkodás, a közösségért érzett felelősség, a közösségi magatartás. „A kommunizmus az önkéntes, tudatos, egyesült, a modern technikát felhasználó munkásoknak a kapitalizmushoz képest magasabb fokú munkatermelékenységét jelenti. A kommunista szombatok rendkívül becsesek, a *kommunizmus tényleges* csíráját jelentik, ez pedig igen ritka dolog,

mert mi azon a fokon vagyunk, amikor ,csak az első lépéseket tesszük a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet felé' (mint azt pártunk programja igen helyesen mondja). A kommunizmus ott kezdődik, mikor az egyszerű munka önfeláldozóan, nehéz munkával megbirkózva kezd gondoskodni a munka termelékenységének emeléséről, arról, hogy minden pud gabonát, szemet, vasat és egyéb terméket megóvjon, bár azokat nem személyesen a dolgozó kapja, nem is ,hozzátartozói', hanem ,távol állók', azaz a társadalom egésze, tíz-és százmillió ember, akik eleinte egy szocialista államban, később a Szovjet Köztársaságok Szövetségében egyesülnek." (Uo. 21—22.)

„Az évszázados rend megsemmisítésétől egy új rend megteremtése felé” című, 1920 áprilisából származó cikkében Lenin ugyancsak a kommunista munka kérdésével foglalkozik. Két év tapasztalata alapján helyesebbnek véli szocialista munkáról beszélni az első fejlődési szakaszt illetően. „A kommunista munka — írja — a szó szűkebb és szorosabb értelmében ingyenes munka a társadalom javára, olyan munka, amelyet nem bizonyos kötelezettség leróvása, nem bizonyos termékekre való jog megszerzése céljából, nem előre megállapított és törvényesített normák szerint teljesítenek, hanem önkéntes munka, norma nélküli munka, díjazásra nem számító, díjazási feltétel nélküli munka, a közösség javára megszokásból végzett, a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka, az egészséges szervezetet szükségletként végzett munka. Mindenki előtt világos, hogy mi, azaz a mi társadalmunk, a mi társadalmi alakulatunk még messze, igen messze van az ilyen munka széles körű, valóban tömeges alkalmazásától. De ezen az úton már az is egy lépést jelent előre, hogy ez a kérdés felvetődött...” (LÖM 40, Kossuth, Budapest 1974, 298.) Új munkafegyelmet teremteni — hangsúlyozza Lenin —, az emberek közötti társadalmi köteléknek új formáit létrehozni, új formákat és módszereket kialakítani az emberek munkába való bevonására — mindez — „évekre és évtizedekre terjedő munka”.

Lenin óriási fontosságot tulajdonított az új élet megteremtése szempontjából a néptömegek folyamatos és magas szintű politikai és közéleti aktivitása kibontakoztatásának. Vallotta, hogy enélkül a szocialista társadalom kiépítése, az emberek mindennapos tevékenységeinek átformálása elképzelhetetlen. A „Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című írásában rámutat arra, hogy a munkások és parasztok még nem szokták meg, hogy ők az uralkodó osztály, még nem lépnek fel kellő határozottsággal. A forradalom ezeket a vonásokat nem tudja egy csapásra létrehozni az emberek millióiban. A tömegeket az új élet önálló teremtésére kell nevelni, mégpedig a tömeges forradalmi gyakorlati tevékenységben, minthogy az új élet megteremtése csakis az öntudatra ébredt milliók önálló alkotásának lehet eredménye.

Ugyanezt a gondolatot ismétli meg még határozottabb fogalmazásban „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban. A megkezdett forradalomban — írja — „a proletariátus és a proletariátus vezette szegényparasztság fő feladata a pozitív, azaz az építő munka; ki kell építenie azoknak az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását. Az ilyen forradalmat csak a lakosság többségének, mindenekelőtt a dolgozók többségének önálló történelmi alkotó munkája valósíthatja meg sikeresen. A szocialista forradalom győzelme csak akkor lesz biztosítva, ha a proletariátus és a szegényparasztság elegendő tudatosságot, eszmeiséget, önfeláldozást és állhatatosságot fog tanúsítani.” (LÖM 36, 159.)

A szovjet demokrácia szocialista jellege egyebek között abban jut kifejezésre, hogy benne a dolgozók valóban mind egy szálig megtanulnak kormányozni és hozzá is fognak a kormányzáshoz. A szovjethatalom szervezeteit alkalmassá kell tenni arra, hogy a lakosságnak a közügyek intézésébe történő bevonása minél teljesebben megvalósuljon. „Célunk — írja Lenin —, hogy *minden* dolgozó a nyolcórás termelőmunka „penzumának’ elvégzése után *fizetés nélkül* végezzen állami feladatokat: az áttérés erre különösen nehéz, de csakis ez az áttérés a szocializmus végleges megszilárdulásának záloga. A változás újdonsága és nehézsége természetesen tömördek olyan lépésre vezet, amelyet úgyszólván tapogatózva teszünk meg, hőven okoz hibákat, ingadozásokat — enélkül semmiféle gyors haladás nem lehetséges.” (Uo. 189.)

A helyzet eredetiségéről szólva Lenin kigúnyolja azokat, akik Engelst olvasva mindössze annyit tudnak mondani, hogy a jelenben megy végre az ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába. Rámutat arra, hogy a világtörténelmi átalakulások nézőszögéből vett ugrások évtizedekre kiterjedő időszakot ölelhetnek fel. Hozzáfűzi, hogy a nagy ugrások korszakának igazi érdekessége abban áll, hogy a régi rend bőséges törmelékei, amelyek néha gyorsabban halmozódnak fel mint az új rend nem mindig azonnal látható csirái, megkövetelik tőlünk, hogy a fejlődés láncolatából legyünk képesek kiragadni a leglényegesebbeket. Előfordulhat, hogy valamely helyzetben a forradalom sikere a törmelék felhalmozását állítja előtérbe. Más esetekben viszont éppen az a dolgunk, hogy gondosan ápoljuk az új életnek az omladékok alól éppen csak kinövő csiráit. E látszatra unalmas és prózai munka nagy állhatatosságot és eltökéltséget követel. Elvégzésére csakis a közéleti tevékenységből részüket kivéző milliók képesek.

Az új élet kovácsolásának tennivalóiról szólva Lenin gyakran kitér a proletár kultúra megteremtésének, a *szocialista közművelődés* kibontakoztatásának kérdéseire.

„Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című írásában örvendetesnek tartja azt a rendkívüli buzgalmat, amely a munkások részéről a művelődés tekintetében megnyilatkozik. Megjegyzi, hogy a munkások egy pillanatra sem feledhetik el, hogy szükségük van „a tudás hatalmára”.

„A szovjethatalom soraon levő feladatai”-ban a munka termelékenysége növelésének fontosságáról írva megjegyzi, hogy ehhez egyrészt a munka magasabb színvonalon történő megszervezésére, másrészt a lakosság tömegeinek kulturális felemelkedésére van szükség. Lenin a gazdaság újjászervezését elképzelhetetlennek tartja a társadalom művelődési viszonyainak gyors és erőteljes fejlesztése nélkül.

Lenin a szocialista kulturális forradalom kérdéseit a legrészletesebben „Az ifjúsági szövetségek feladatai” című beszédében vázolja (1920. október). Az ifjúság feladatát a tanulásban jelöli meg. Az ifjúságnak mindenekelőtt kommunizmust kell tanulnia, hiszen ennek a nemzedéknek válik majd feladatává a kommunizmusra való áttérés, illetve ennek előkészítése. A kommunizmus tanításait csak az képes valóban mélyen és mindenoldalúan elsajátítani, aki birtokába veszi mindazt az értéket, amit az egyetemes emberi kultúra felhalmozott. Proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, „ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát”, és ezt a kultúrát kritikailag átdolgozzuk. A régi iskolát a gépies tanulás jellemezte, rengeteg holt, szükségtelen és felesleges ismerettel tömte tele az emberek fejét. Mindebből azonban nem az következik, hogy szükségtelen a kultúra eredményeivel és

teljesítményeivel foglalkozni. Az ifjúkommunisták nemzedéke tanulmányaiban nem korlátozódhat csupán politikai, illetve természettudományi, műszaki ismeretminimumra. Az új társadalomnak mindenoldalúan fejlett személyiségekre van szüksége. Ez a cél pedig csak akkor teljesíthető, ha az épülő kommunista társadalom ifjú polgárai az egyetemes emberi kultúra értékeit nem egyoldalú és szelektív módon, hanem a szó igazi és széles értelmében igyekeznek elsajátítani.

Lenin mindenkor messzemenően számolt a realitásokkal, így a kulturális forradalom kibontakoztatásának tényleges nehézségeivel is. A felhalmozódó tapasztalatok mértékében mindenkor korrigálta, illetve pontosította felfogását. Tanulságos ebből a szempontból 1923 januárjában kelt „Naplójegyzetek” című írása. Ebben Lenin közöl egy táblázatot a Központi Statisztikai Hivatal egyik kiadványából, amely az 1920. évi összeírás adatai alapján az írni-olvasni tudás akkori helyzetét ismerteti. A táblázatból kiviláglik, hogy ekkor a legfejlettebbnek számító Európai-Oroszországban is csupán a férfiak és nők egyharmada tudott írni-olvasni. Lenin észrevételezi, hogy míg egyesek a proletárkultúráról, a proletár- és a burzsoá kultúra viszonyáról fecsegnek, a tények olyan számokat tárnak elénk, amelyek arra mutatnak, hogy még a burzsoá kultúra tekintetében is elmaradt körülményekkel kell számolni. Ez fenyegető figyelmeztetés azoknak, akik a „proletárkultúra” fellegei között lebegnek — írja Lenin.

Lenin számos írását szenteli *a közvetlen fogyasztás, a szabadidő-felhasználás, a pihenés, a nemek, a családtagok és a személyek közti „tevékenységcsere”* új, szocialista modelljének, és azoknak a feltételeknek, amelyek kialakítása nélkül az új típusú életmód létrehozása lehetetlen. Kezdetben — számolva azzal is, hogy a termelés és a fogyasztás elválása társadalmi energiavesztéssel, kistulajdonosi vonások feléledésével járhat — úgy véli, hogy a szocialista társadalmat „kommunák hálózataként” kell kiépíteni, ahol a kommunák egyszerre testesítenek meg sajátos termelési és fogyasztási, munkaszervezeti és nyilvántartási, sőt szolgáltatási, művelődési, és egyúttal köztevékenységi egységeket. „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban, 1918 áprilisában Lenin a kommunák hálózatának szélesedését a szocialista építés sikere egyik legfőbb mércéjének tekinti. Ismeretes, hogy a termelés, a fogyasztás, a szolgáltatások és a köztevékenység ily módon elképzelt szervezeti kereteit akkor nem sikerült létrehozni. A tapasztalat megmutatta, hogy ennek szükségessé gazdasági, tudati és egyéb feltételei nem állnak rendelkezésre. Mindazonáltal a lenini modell leglényegesebb vonásai részévé lettek a társadalomszervezet későbbi fejlődésének. A szociális juttatások, a kommunális ellátás, a gyermekek társadalmi gondozása stb. terén a szocializmust építő országok párt- és állami vezetése érvényesítette és érvényesíti Lenin akkori elgondolásának számos lényeges elemét.

Élénken foglalkoztatta Lenint a *nők helyzetének* és társadalmi felszabadításának kérdése is. A nők helyzetének javítását ugyancsak a kommunákkal, a társadalmi szolgáltatások fejlesztésével kapcsolta egybe. „A nagy kezdeményezés”-ben viszonylag terjedelmesen és részletesen foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Hangsúlyozza, hogy egyetlen, akár a leghaladottabb polgári köztársaságban sem tették századrészét sem annak, amit a szovjet kormányzat egyetlen év alatt cselekedett a nők helyzetének javításáért. Ennek ellenére a nők tényleges társadalmi felszabadításának egyelőre még számos feltétele hiányzik. Ezért mindennél fontosabbnak tartja, hogy a gyakorlatban egyre több tör-ténjék a kis háztartásokhoz láncolt nők helyzetének könnyítéséért. E terén

minden kezdeményező lépést messzemenően meg kell becsülni, tovább kell fejleszteni. Álljanak itt Lenin nevezetes sorai:

„A nő továbbra is *házi rabszolga*, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, s munkaerejét barbár módra természetlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A *nő* igazi *felszabadítása*, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet a államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás *tömeges átépítése* nagy szocialista háztartássá.

Vajon elég figyelmet fordítunk-e a gyakorlatban erre a kérdésre, amely elméletileg minden kommunista számára vitán felül áll? Természetesen nem. Elég gondosan ápoljuk-e a kommunizmus *hajtásait*, amelyek már most megvannak ezen a téren? Nem és még egyszer nem. A nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák — ezek a kommunizmus hajtásainak példái, ezek azok az egyszerű, hétköznapi, semmiféle pompát, ékesszólást, ünnepélyességet nem igénylő eszközök, amelyek *valóban* alkalmasak arra, hogy *felszabadítsuk a nőt*, valóban alkalmasak arra, hogy csökkentsük és megszüntessük azt az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll.” (LÖM 39, 23—24.)

Lenin a történelmi tapasztalatok viszonylag szűk bázisán is fel tudta tárni az új életfeltételek, s ezen belül az új életmód kialakulása folyamatának *fontos törvényszerűségeit*.

Már többször kitértünk arra, hogy Lenin az új életviszonyok megteremtésében centrális jelentőséget tulajdonít a gazdasági feladatok megoldásának, és az új típusú életmód döntő elemének tekinti az új típusú munka kialakulását. Lenin egyidejűleg megfogalmazza azt a törvényszerűséget is, hogy az új élet kifejlődését egyfajta történelmi egyenetlenség jellemzi. Míg a hatalmi viszonyok tekintetében a fordulat éles és viszonylag gyors, addig az átalakulás a gazdaság, a kultúra, a mindennapi cselekvés és magatartás terén már jóval elnyújtottabb. A hatalomra jutott magyar munkássághoz intézett üzenetében figyelmeztet arra, hogy a termelés átszervezése nehéz dolog, és a kapitalizmusból a szocializmusba vivő meglehetősen hosszú átmeneti időszakra lesz szükség azért is, „mert időbe telik, amíg az élet minden megnyilvánulása terén gyökeres változásokat hajtunk végre”. Lenin számos helyen leszögezi, hogy ennek a nagy történelmi korszaknak két, fejlettségi fok szempontjából különböző, de ugyanakkor egymással össze is függő szakasza van, a szocializmus és a kommunizmus szakasza. Az új élet formálásában, a korábbinál magasabbrendű életmód kialakításában Lenin elengedhetetlennek tartja, hogy támaszkodjunk „a kapitalizmus kultúrájának, tudományának és technikájának összes vívmányaira”, továbbá, hogy a proletariátus közel álljon valamennyi dolgozó pszichológiájához és rendelkezék azzal a tekintéllyel, amellyel a szétforgácsolt és a politikában kevésbé járatos, kevésbé szilárd, a faluból vagy a kisiparból származó dolgozókat képes magával ragadni. E sorok ugyancsak a magyar munkásokhoz intézett üzenetében olvashatók.

Lenin ezúttal ismét aláhúzza azt a döntő fontosságú törvényszerűséget is, hogy az egész társadalom életrendjének és vele együtt életmódjának átalakítását csakis a munkásság irányíthatja és szervezheti, továbbá, hogy az új életmód jegyei elsőként a munkásosztály mindennapi tevékenységében kristályosodnak ki.

„A nagy kezdeményezés”-ben Lenin kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy az új gazdaság felépítése, az új társadalmi kapcsolatok, az új munkafegyelem és az új munkaszervezet kiépítése nem oldható meg egyetlen hősies fellángolással, hanem csak hosszadalmas, türelmes és fáradságos hétköznapi munkával, amely egyszersmind a legnagyobb hősiességet követeli. Ebben a megfogalmazásban különös nyomatékkal hangsúlyozza Lenin a hétköznapi tettek megbecsülését.

Végül említsük meg, hogy Lenin felismeri: az új társadalmi kapcsolatok, az új életmód nem egyszerre terjed el ösztársadalmi méretekben, hanem rendszerint az első időszakban csak sporadikusan, csíra formájában jelenik meg. Az új élet e hajtásai elkeseredett küzdelmet folytatnak a régi viszonyok és szokások ellen. Ebben a harcban azonban — bár fokozatosan — szükségképpen felülkerekednek. Lenin ugyancsak „A nagy kezdeményezés”-ben vitába száll azokkal a polgári értelmiségiekkel, akik kigúnyolják a kommunista szombatokat, és azokat virágcserepben növényfaóriásnak nevezik, arra hivatkozva, hogy minden ilyen vállalkozásra a naplopás, a csalás, a felelőtlenység példáinak száza esnek. „Mi . . . nem vagyunk utópisták és ismerjük a polgári 'érvek' valódi értékét — írja Lenin —, tudjuk azt is, hogy a forradalom után, bizonyos ideig, az erkölcsökben a régi nyomai még feltétlenül túlsúlyban lesznek az új hajtásai fölött. Amikor az új éppen csak megszületett, a régi bizonyos ideig mindig erősebb az újnál, ez mindig így szokott lenni, a természetben és a társadalmi életben egyaránt. A csúfolódás azon, hogy az új hajtásai gyengék, az intellektuelek olcsó kétkedése és más efféle — mindez, lényegében, a burzsoázia osztályharcának módszere a proletariátus ellen, a kapitalizmus védelme a szocializmussal szemben. Gondosan kell tanulmányoznunk az új hajtásait, a legnagyobb figyelmet kell tanúsítanunk irányukban, minden eszközzel elő kell segítenünk növekedésüket és 'ápolnunk' kell ezeket a zsenge hajtásokat. Néhány óhatatlanul elpusztul közülük. Nem kezeskedhetünk azért, hogy éppen a 'kommunista szombatok' fognak különösen fontos szerepet játszani. Nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy az új minden néven nevezendő hajtását támogatnunk kell, s majd az élet kiválasztja közülük a legéletrevalóbbakat.” (LÖM 39, 19—20.)

Említést érdemel, hogy Lenin 1917 és 1924 között személyesen kezdeményezte, sürgette és bátorította a *konkrét társadalomkutatások* kibontakoztatását. Erről okmányok egész sora, így például a könyvtárügyről szóló népbiztosi tanácsi határozat lenini tervezete is bizonyítékul szolgál. A Lenin által személyesen ösztönzött ilyen természetű vizsgálatok egyik nyilvánvaló célja az emberek megváltozott társadalmi helyzetének és életmódjának felderítése volt.

Lenint erre az ösztönző fellépésre több ok is készítette. Az egyik feltehetően az volt, hogy határtalanul hitt a tömegek történelmi újtó és teremtő erejében. Úgy vélte, hogy a szocialista életmód csíráit, konkrét alakzatait s még inkább optimális, általánosítható modelljeit magában a társadalmi valóságban, a tömegek köznapi életében és tevékenységében kell felfedni és megragadni. Ilyen értelemben ír például a munkához való új viszony első jegyeiről „A nagy kezdeményezés”-ben.

A másik ok valószínűleg abban jelölhető meg, hogy Lenin felfogása szerint — mint Manchin Győző Róbert egy nemrégiben megjelent gondos tanulmányában találóan idézi — a szocializmus építésében „csak azt szabad elértnek tekintenünk, ami meggyökeresedett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban”. (LÖM 25, Kossuth, Budapest 1970, 472.) Ennek megállapítása viszont elképzelhetetlen empirikus társadalomvizsgálatok nélkül.

Emellett szólt a szocialista építés konkrét tapasztalatai rendszeres és alapos feldolgozásának nélkülözhetetlensége is. Tanulságos ebből a szempontból a következő epizód. A. Todorszkij, a tveri kormányzóság Veszjegonszk nevű városkájának lapszerkesztője az Októberi Forradalom első évfordulójára eleven és újszerű leírást adott a helyi szovjet egyéves munkájáról egy kis brosúrában. Lenin a brosúrát kitűnőnek találta és „Egy kis kép nagy kérdések tisztázására” című cikkében az alábbiakat írta a könyvecskéről: „Ha kiadnánk néhány százat vagy legalább néhány tucatot a legjobb, a leghitelesebb, a legkeresetlenebb formában megírt, értékes tényanyagban leggazdagabb leírások közül, ez hasonlíthatatlanul hasznosabb volna a szocializmus ügyére nézve, mint sok, napilapban, folyóiratban vagy könyv alakban megjelent munka hivatásos irodalmárok tollából, akik a papiros mögül igen gyakran nem látják az életet.” (LÖM 37, Kossuth, Budapest 1973, 385—386.)

Ez az eset magában hord még egy tanulságot. A tömegek történelmi alkotásának tanulmányozása, a szocialista építés tapasztalatainak, az új életmód formálása gyakorlati eredményeinek feldolgozása terén Lenin nem hagyatkozott csupán a társadalomtudományi kutatásokra. Legalább ennyire fontosnak tartotta a mozgalom, a pártélet konkrét tapasztalatainak tekintetbevételét. Az informálódás e két forrása Lenin életművében sohasem vált el egymástól.

*

Az eddigi fejtegetésekből legalábbis az alábbi lényeges következtetések adódnak.

Először, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei az életmód értelmezése és vizsgálata tekintetében egységes és konzekvens gondolati vonulatot alkotnak.

Másodszor, a társadalmi folyamatok tanulmányozásában klasszikusaink mindig nagy figyelmet fordítottak a dolgozó tömegek, és mindenekelőtt a legforradalmibb osztály, a munkásosztály állapotának, mindennapi életfeltételeinek, életmódjának konkrét vizsgálatára.

Harmadszor, ezen belül kitüntetett figyelemben részesítették a tömegek, a proletariátus mindennapi életének politikai oldalát.

Negyedszer, a klasszikusok az életmód érdemi kutatását nem tartották elképzelhetőnek tisztán elméleti vagy tisztán empirikus úton, hanem csak e módszerek párhuzamos és egyidejű használata révén.

Ezt szükséges aláhúzni azért is, mert némelykor találkozunk olyan törekvésekkel, hogy a fő választóvonalat elméleti és empirikus kutatás között próbálják megvonni, holott a fő vízvonalat a marxista és a nem marxista kutatás között húzódnak.

Ötödször, klasszikusaink az életmód jelenségköréhez természetének megfelelően komplex tudományos módszerek alkalmazásával közeledtek.

Hatodszor, a marxizmus—leninizmus klasszikusai felismerték és a mozgalom szolgálatába állították azt a sodró erejű propagandisztikus-agitatív és morális hatást, amit a munkáséletmód hiteles jellemzése a szemléletes tények erejével is megszokszorozva természetes módon kínált.